
Požiūrio į darbą kitimas

Antanas Čiužas

*Socialinių tyrimų institutas,
Saltoniškių g. 58,
LT-2600 Vilnius,
el. paštas antanas.ciuzas@ktl.mii.lt*

Valentina Ratkevičienė

*Vilniaus pedagoginis universitetas,
T. Ševčenkos g. 31,
LT-2009 Vilnius*

Straipsnyje nagrinėjamas požiūrio į darbą kitimas skirtingais visuomenės raidos etapais. Analizuojamos senovės mąstytojų, viduramžių filosofų, socialistų utopistų, marksizmo teoretikų, ekonominės teorijos klasikų mintys apie darbą, jo reikšmę individui ir visuomenei. Daug dėmesio skiriama lietuvių autorių, ypač Antano Maceinos požiūriui, Lietuvos filosofijos ir sociologijos instituto bei kitų mokslo tyrimų centrų požiūrio į darbą tyrinėjimų analizei.

Raktažodžiai: darbo turinys ir darbo pobūdis, darbo našumas, darbo vertė, pridėtinė vertė, darbo organizacija, pasitenkinimas darbu, darbo sąlygos, atlyginimas už darbą, darbo rinka, nedarbas

ĮVADAS

Darbas yra reikšmingas psichologinei, socialinei ir ekonominei gyvenimo sferoms, jis laikomas vienu pagrindinių visuomenės institutų. Tačiau darbas, nors ir įprasta, bet nelengvai apibrėžiama žmogaus veikla [...] riba tarp darbo ir nedarbo ne visada aiški, o skirtingi žmonės gali laikyti darbu ne tą pačią veiklą [8]. J. Leonavičius „Sociologijos žodyne“ darbą apibrėžia taip: „Darbas – tai tikslinga, visuomenei naudinga žmogaus veikla, reikalaujanti protinių ir fizinų jėgų; pagrindinė žmogaus veiklos forma, sukurianti visus jam reikalingus, poreikiams tenkinti būtinus, daiktus ir formuojanti patį žmogų, ugdanti jo sąmonę bei kalbą ir daranti jį sugebantį bendrauti“ [12: 30]. Tačiau toks apibrėžimas gali iškelti klausimą – jei darbas visuomenei naudinga veikla – ar dirba žmonės, siekiantys naudoti tik sau. Ar dirba žmonės, kurių veikla visuomenei žalinga, pvz., masinio naikinimo ginklų gamintojai? Jei darbas yra veikla, kuria kas nors sukuriama, – ar dirba ugniagesiai, policininkai, pardavėjos, medikai? [8: 191]. Kiti autoriai [17: 92] pabrėžia, jog „sociologiniu požiūriu darbas yra sąmoninga, universali ir organizuota žmogaus veikla, kurios turinys ir pobūdis yra sąlygojami darbo priemonių išsivystymo lygio ir visuomeninių santykių ypatybių, o žmogus šioje veikloje save įtvirtina kaip visuomenės narį, kuriantį materialines ir dvasines vertybes savo esminiems poreikiams patenkinti“.

Kokia darbo paskirtis? J. Jenkins [8: 191–192] pabrėžia, jog darbas gali būti: 1) būtinybė, 2) visuomenių ir kultūrų pagrindas – teikia buvimo drauge, solidarumo, bendro tikslo siekimo džiaugsmą, gyve-

nimo prasmės jausmą, 3) kūryba, 4) sveikata, bet gali žmogų fiziškai ir protiškaitei sekinti, 5) darbas yra gėris; šis požiūris į darbą nėra visuotinis. Graikai ir romėnai darbą niekino kaip iškreipiantį kūną ir bjaurinantį sielą. Krikščioniškoji Vakarų kultūra darbą laiko žmogaus priederme, tačiau jo negarbina. Sunkų darbą laikė vertybe protestantai, sukūrę „Protestantiškąją darbo etiką“.

SAMPROTAVIMAI APIE DARBĄ SENOVĖS MĄSTYTOJŲ DARBUOSE

Rašytiniai šaltiniai, iš kurių galima spręsti apie požiūrį į darbą, siekia gilią senovę, kurioje viešpatavo vergovinė santvarka. Vergai buvo pagrindinė darbo jėga. Iki šių dienų išliko galingų vergų darbo paminklų. Tai – Egipto piramidės ir sfinksai, Graikijos ir Indijos šventyklos bei rūmai, Romos teatrai, kanalai, vandentiekis, Kinijos siena ir kt. Senovės graikų mąstytojas Ksenofontas (450–355 m. pr. Kristų) veikalė „Ekonomika“ išdėstė darbo pasidalijimo reikšmę didinant darbo našumą. Jo idealas – patriarchalinis natūralinis ūkis su ribotais mainais, kurio varomoji jėga ir vergvaldžių turtėjimo šaltinis yra vergų darbas. Graikų filosofas Platonas (427–347 m. pr. Kristų) pagrindiniuose veikaluose „Valstybė“ ir „Įstatymai“ taip pat kalba apie darbo pasidalijimą, nurodydamas, kad, esant padalytam darbui, lengviau jį galima pritaikyti prie žmogaus gabumų ir pajėgumo.

Savo samprotavimus apie darbą išreiškė ir garsus senovės graikų mąstytojas Aristotelis (384–322 m. pr. Kristų). Darbo sociologijos požiūriu svarbiausi jo veikalai „Politika“ ir „Nikomacho etika“. Aristotelis laikėsi panašių požiūrių, kaip ir Platonas. Žmonių dali-

jimą į laisvuosius ir vergus jis laikė amžinu gamtos dėsniu. Vieni iš jų turi prigimtine teisė valdyti, o kiti gali užsiimti tik fizine darbine veikla ir būti vergais.

Kaip ir Platonas, Aristotelis sukūrė idealios valstybės modelį. Tokios valstybės visuomenė susideda iš žemdirbių, gyvulių augintojų, amatininkų, prekyvių, samdomų darbininkų ir vergų. Laisvieji piliečiai turėtų atlikti valdymo ir priežiūros funkcijas, o vergai privalėtų dirbti sunkų fizinį darbą, gamindami materialines vertybes ir teikdami paslaugas laisviems piliečiams. Su panieka Aristotelis žiūrėjo į amatininkus ir jų darbą. Jo manymu, amatininko, užsiimančio savo verslu ir naudojančio savo fizinę jėgą, būseną yra tarpinė tarp vergo ir laisvojo piliečio. Liucijus Seneka (3 m. pr. Kristų – 65 m. po Kristaus) jau suprato politinį vergvaldystės pavojų, kvietė romėnus švelniau elgtis su vergais, pagerinti jų darbo sąlygas, nes pastarieji savo prigimtimi yra tokie pat kaip ir laisvieji piliečiai.

Įsigalėjus krikščionybei, Bažnyčia, galima sakyti, Romos vergą padarė Europos ūkininku valstiečiu. Bažnyčios tėvai, sujungę graikų filosofiją ir Bibliją, sukūrė krikščioniškosios etikos pagrindus. Jie teigė, kad žmogaus elgsena turi atitikti Dievo norimą „teisingumą“ [18: 10]. Pvz., šv. Augustino (354–430 m.) mintys darė didelį poveikį ne tik viduramžių teologijai, bet ir reformacijai. Darbą šv. Augustinas, remdamasis apaštalo Pauliaus žodžiais – „Kas nedirba – tas nevalgo“, – laikė girtinu ir vienu pagrindinių visuomenės egzistavimo šaltinių.

Garbingiausiu užsiėmimu, kaip ir senovės Antikos mąstytojai, šv. Augustinas laikė žemdirbystę, smerkė mainus, teikiančius pelną, neįdedant darbo. Skirtingai nei graikų mąstytojai, šv. Augustinas vienodai vertino ir fizinį, ir protinį darbą, teigdamas, kad abi darbo formos yra vienodai garbingos, kad aukščiausias tikslas yra Dievas, o valstybė ir žmogus su jo materialiniais poreikiais – tik Dievo atspindys Žemėje.

VIDURAMŽIŲ TYRINĖTOJŲ MINTYS APIE DARBĄ

Žlugus Romos imperijai (476 m.), prasidėjo viduramžiai (iki XV a. pabaigos). Ankstyvojo laikotarpio socialinės idėjos visiškai priklausė nuo bažnyčios įtakos ir rėmėsi jos dogmomis.

Vėlyvaisiais viduramžiais miestuose pradėjo klestėti amatai, vis didesnį vaidmenį vaidino mainai. Bažnyčios įtaka labai sustiprėjo. Socialinės minties požiūriu svarbiausias yra italų vienuolio Tomo Akviniečio (1225–1274 m.) mokymas (jį Katalikų bažnyčia 1879 m. paskelbė šventuoju). Jo veikaluose daug dėmesio skiriama nuosavybei, darbo bei atlyginimo už jį, kapitalo ir palūkanų, mainų ir pinigų panaudojimo klausimams. Darbas, anot Akviniečio, yra vie-

ntelis teisingas pajamų šaltinis. Nuosavybė, jo manymu, nors ir nėra kilusi iš prigimtinės teisės, bet ir neprieštarauja jai, nes žemiškos gėrybės kuriamos žmonių naudai.

Akvinietis, nors ir giria darbą, ne visus darbus laiko vienodai svarbiais. Pirmajai (tauriausiųjų) darbų kategorijai priskiriama žemdirbystė, po to pramonė ir valdymas; antroji apima mainus, prekybą, pinigų skolinimą už palūkanas ir kt. daugiau ar mažiau niekinamą darbą, susijusį su pelno troškimu. Akvinietis smerkė prekybą, bet tik tada, kai ji daro žalą bendruomenei, t. y. vykdoma tik pasipelnant.

Akvinietis nagrinėja ir darbo apmokėjimo klausimus. Anot jo, darbo sutartis juridine prasme yra nuomos sutartis, darbininkas perleidžia savo darbo jėgą darbdaviui. Šitiems mainams „teisingos“ kainos principas taikomas kaip ir gėrybių mainams. Darbo kaina priklauso nuo kvalifikacijos ir darbininko padėties visuomenėje. Kiekvienas luomas turi skirtingą visuomeninę reikšmę ir skirtingas pajamas. Darbdavio pajamos yra teisingos, jeigu jos atitinka jo luomui priklausančių pajamų dydį. Luominė tvarka nedomina Akviniečio, kadangi tai Dievo duota arba prigimtine tvarka [18: 13].

Tad XIV–XV a. krikščionims darbas vis dar buvo dieviška valia, tačiau jau tuo metu rankų darbas mažiau vertintas nei intelektualinis. Ir gyvenimo, ir darbo idealas buvo tarnavimas Dievui.

Protestantizmas pakeitė krikščionišką požiūrį į darbą: darbas gali būti ir beprasmis, beviltiškai nuobodus, ir džiaugsmingas, teikiantis žmogui saviugdą galimybę, toks kaip Adomo žemės darbas Rojaus sode iki nuopuolio. Daug priklauso nuo to, ar mūsų darbas kūrybiškas, kiek į jį dedame širdies; jis, jei atitinka mūsų pašaukimą, niekada neatrodys esąs praeikimas [2: 132].

Bažnyčios reformatorius Martynas Liuteris (1483–1546) teigė, jog krikščionio paskirtis – „atlikti jam skirtą darbą“ taip, kaip jis geriausiai sugeba, ir tik tai yra vienintelis kelias patikti Dievui; visos leistos profesijos vienodai vertingos Dievui [26: 69]. Jonas Kalvinas (1509–1564) svarbią reikšmę skyrė žmogaus aktyvumui ir tvarkai. „Dievas pageidauja, kad krikščionis būtų socialiai aktyvus, nes Jis nori, kad socialinė gyvenimo sąranga atitiktų Jo įsakymus ir Jo iškeltą tikslą“; darbas yra „in majorem gloriam Dei“ (didesnei Dievo šlovei). Toks yra ir profesionalus darbas, kuris vyksta šiapusiame gyvenime ir visuomenės labui“ [26: 94–95].

Darbas yra kiekvieno likimas, todėl kiekvienas turi stengtis kuo geriau ir uoliau jį atlikti, niekas neturi mesti pasirinkto darbo, bet dirbti iki gyvenimo pabaigos. Darbas turi duoti pajamų, bet jos turi būti panaudojamos ne pramogoms, o tolesnei verslo plėtotei. Jei tokia veikla yra ekonomiškai sėkminga,

tai asmuo laikomas geru Dievo tarnu. Tačiau tie, kurie patiria nesėkmes, yra nuodėmingi.

POŽIŪRIS Į DARBĄ ANKSTYVOJO KAPITALIZMO LAIKOTARPIU

Šiuo laikotarpiu darbo sąlygos buvo labai blogos. Darbo diena buvo ilga; labai dažnai ne tik vyrai, bet ir moterys ir net vaikai už menką atlyginimą dirbo sunkiomis ir sveikatai kenksmingomis sąlygomis. Toks žmogaus išnaudojimas, nelygiateisiškumas žadino svajones apie tobulą santvarką, kur visi žmonės būtų lygiateisiai, neišnaudojami, egzistuoant visuotinis sutarimas, socialinis teisingumas. Atsirado visuomenės gyvenimo sutvarkymo teorija, vadinama socializmu. Europoje utopinio socializmo idėjas ryškiausiai išreiškė anglų filosofas humanistas Tomas Moras (1478–1535), aprašęs nežinomą šalį „Utopiją“, kurioje visuomenė sutvarkyta idealistiniais komunistiniais pagrindais: bendras darbas, bendra nuosavybė, produktai skirstomi lygiais pagrindais; numatomas visų lygiateisis dalyvavimas valstybės valdyme, vyrų ir moterų lygybė, žmonių sugebėjimų visuomenės labui atskleidimas, rūpinimasis vaikais, seniais, ligoniais. Utopinio socializmo idėjas išreiškė italas Tomazas Kampanela (1569–1639) knygoje „Saulės miestas“. Tai knyga apie idealią visuomenę, kurioje nėra privatinės nuosavybės, o visuotinis darbas garantuoja gausumą.

Socialinės minties požiūriu taip pat reikšmingi socialistų utopistų darbai, pirmiausia anglo Roberto Oveno (1771–1858). Ovenas buvo plačiai žinomas kovotojas už trumpesnę darbo dieną ir vaikų darbo uždraudimą. Jis įrodinėjo, kad skurdo problema būtų išspręsta, jei vargšai taptų produktyviais darbuotojais. Todėl jis siūlė kurti bendro darbo kaimus, kuriuose nuo 800 iki 1200 žmonių drauge dirbtų laukuose ir fabrikuose, sudarydami save išlaikantį vienetą. Tai būtų iš esmės iš anksto suplanuotas kompleksinis miestelis, kibucas, komuna [5: 123]. Tokią bendruomenę jis pirmiausiai įkūrė Anglijoje New Lanarke (1819 m.). Ovenas tikėjo, kad skurdžiai gali tapti turto gamintojais, jei jiems būtų suteikta galimybė dirbti, o jų bjaurūs asocialūs įpročiai, veikiami geros aplinkos, nesunkiai virstų dorybingais. Vėliau Ovenas ėmėsi kurti ateities bendruomenę JAV Posey apygardoje Indianos valstijoje. Deja, Oveno planas nepavyko: prasidėjo piktnaudžiavimai. Įprotis savintis pasirodė stipresnis už idėjų diktuojamą discipliną. 1828 m. paaiškėjo, kad sumanymas žlugo. Ovenas pardavė žemę ir grįžo į Angliją.

Daugelis jo amžininkų išjuokė tuos bendro darbo kaimus, tačiau Oveno mokymas nenuėjo veltui. Jo idėjas parėmė darbininkų klasės atstovai – besikuriančių profesinių sąjungų (verpėjų, puodžių, statybininkų) lyderiai. Jie laikė Oveną žmogumi, kuris

galėtų atstovauti jų interesams. Ėmė kurtis gamintojų ir vartotojų kooperatyvai. Ovenas apie save sutelkė darbininkų klasės judėjimo lyderius. Buvo įkurta Didžioji nacionalinė jungtinė profesijų sąjunga. 1833 m. Anglijos darbininkų klasės judėjimas pradėjo oficialiai veikti. Ši visą šalį vienijanti sąjunga buvo šiuolaikinių pramoninių profsąjungų pirmtakė.

Socialinės minties požiūriu buvo reikšmingi ir prancūzų socialistų-utopistų Šarlio Furjė (1772–1837) ir Anri Sen Simono (1760–1825) darbai. Jie tikėjosi sukurti naują visuomenę naujais pagrindais organizuojamų asociacijų pagalba. Jie skelbė, kad „žmogus privalo dirbti“, jei nori ragauti visuomenės išaugintus vaisius [5: 133].

Didelį indėlį darbo problematikos tyrinėjimų srityje ankstyvojo kapitalizmo laikotarpiu įnešė politinės ekonomikos mokslo klasikai. Adomas Smitas (1723–1790) 1776 m. išleido vieną reikšmingiausių tos epochos knygų „Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrinėjimas“ (sutrumpintai „Tautų turtas“). Už šią knygą Smitas gavo „ekonomikos tėvo“ titulą. Svarbiausieji Smito teiginiai gali būti formuluojami taip: 1) darbo pasidalijimas, 2) laisvas ekonominio gyvenimo organizavimas vadovaujantis asmeniniais interesais, 3) asmens laisvė. Pagal jį, tautos turtinumas priklauso ir nuo pramonės gamybos, o ne vien nuo žemės ūkio. Kiek tauta pagamina, priklauso nuo to, kaip darbo jėga derinama su kitais gamybos veiksniais. Ir kuo tas derinimas efektyvesnis, tuo didesnis našumas, gausesnis tautos turtas.

Žmogus nesistengia gaminti viską, kas jam reikalinga; jis gamina kurį nors vieną produktą ir paskui išmaino jį su kitais į sau reikalingus produktus. Darbo pasidalijimas didina darbo našumą, ir tai yra didžiausias pažangos šaltinis [16: 28].

Darbo problematiką nagrinėjo ir kitas žymus klasiškinės mokyklos atstovas – Dovydas Rikardas (1772–1823). Garsiausias jo veikalas – „Politinės ekonomijos principai ir mokesčiai“ (1817). Rikardo mokslas remiasi darbo vertės teorija, iš kurios išvedama ir kainos teorija. Prekių vertės pagrindu laiko jų naudingumą (t. y. vartojamąją vertę), bet daugiausia dėmesio skiria mainomajai vertei.

POŽIŪRIS Į DARBĄ XIX A. ANTROSIOS PUSĖS IR XX A. TYRINĖTOJŲ DARBUOSE

Karlas Marksas (1818–1883) sukūrė pridėtinės vertės teoriją. Darbas yra vienintelis vertės šaltinis. Darbas yra būdingas visoms prekėms ir nusako kiekvienos prekės vertę. Kaip sako Marksas, „visas turtas sukuriamas tik darbo dėka, todėl jis visas turėtų atitekti darbininkams“, tačiau kapitalizmo sąlygomis jis gauna tik mažą jos dalį, vos pakankamą užsimokėti už pragyvenimą. Likusi vertė, kurią Marksas pavadino pridėtine verte, yra nusavinama kapitalisto jo as-

meniniam turtėjimui. Pašalinti darbininkų išnaudojimą galima tik sukuriant „kolektyvinę visų produktų nuosavybę, paskirstymą ir mainus“. Proletariatas turi pašalinti kapitalistus, nusavinti gamybos priemones, paskirstymą ir mainus taip, kad pridėtinė vertė neatitektų kapitalistams. Marksas pažymi: „Pirmiausia, buržuazija gamina ir savo pačios duobkasius. Jos žlugimas ir proletariato pergalė yra vienodai neišvengiami“ [27: 19].

Darbo problematikai daug dėmesio skyrė ir Markso bendražygis Fridrichas Engelsas (1820–1895). Plačiai žinomas Engelso požiūris į darbą: „Darbas yra visokio turto šaltinis... Jis yra pirmutinė ir pagrindinė viso žmogaus gyvenimo sąlyga, ir tai tokiu mastu, jog mes tam tikra prasme turime pasakyti: darbas sukūrė patį žmogų“ [4: 121].

Didėjant gamybos koncentracijai, kai įmonėse dirbo jau ne šimtai, o tūkstančiai ir dešimtys tūkstančių darbuotojų, iškilo darbo organizavimo ir vadovavimo jam problema. Atsirado tyrinėjimų kryptis, vadinama darbo moksliniu organizavimu (arba DMO). DMO pradininkais laikomi Frederikas Teiloras (1856–1915), Haringtonas Emersonas (1853–1931), Anri Fojolis (1841–1925).

Pagal Teilorą („Įmonių mokslinio organizavimo principai“, 1913), panaudojus laiką ir judėjimą tam, kad būtų surastas geriausias greičiausias būdas atlikti darbo užduotį, galima gauti didesnius atlyginimus ir mažesnes darbo išlaidas. Tuomet visi darbininkai mokysis naujų darbo metodų ir privalės kelti savo darbo našumą. Kas įvykdys šiuos reikalavimus, gaus truputį didesnę atlyginimą.

Mokslinis darbo organizavimas padidino darbo specializaciją ir pareikalavo daugiau autoritarinės priežiūros. Darbai fabrike pasidarė šabloniškesni, ir darbininkai turėjo mažiau laisvės sprendami, kaip jų darbai turi būti atlikti [1: 136–137]. Šios idėjos išpopuliarėjo Vakarų visuomenėje. Buvo pradėti diegti konvejeriai, DMO sustiprino darbininkų kontrolę. Mokslinio darbo organizavimo ir valdymo sistemos diegimą socialistinių pažiūrų atstovai vadino „darbininkų prakaitą spaudžiančiomis sistemomis“.

Markso ir Engelso, taip pat kai kurios DMO tyrinėtojų idėjos buvo bandomos įdiegti buvusioje Tarybų Sąjungoje. Buvo keliami skambūs lozungai – „Kas nedirba, tas nevalgo“, „Iš kiekvieno pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal jo darbą“, „Darbas yra garbės, šaunumo ir didvyriškumo reikalas“ ir t. t. Buvo įsteigtas net „Socialistinio darbo didvyrio“ ordinas, išleista daug knygų apie darbą socialistinės ekonomikos sąlygomis.

Tačiau sovietinė administracinė komandinė ekonomikos valdymo sistema nesugebėjo pasiekti aukšto darbo našumo ir kokybės. Mažas atlyginimas neskatino našiam darbui, darbo užmokestis buvo mažai siejamas su darbo rezultatais. Žmonės pamatė,

kad iš sąžiningo darbo geriau negyvensi. Pradėta ieškoti nedarbinių pajamų. Suklestėjo korupcija, grobstymai, spekuliacija. Sistema sugadino patį žmogų. Todėl nenuostabu, kad Lietuvos filosofijos ir sociologijos institute atliekamų tyrimų stambiose įmonėse ir susivienijimuose metu į klausimą – Kokį Jūs darbą laikote geru? – daugelis atsakydavo, kad tai toks darbas, kai reikia mažai dirbti, o atlyginimas didelis. Taigi esant tokiam požiūriui, darbas pasidarė neefektyvus. Daugelis žmonių gyveno žemiau skurdo ribos. Tokia sistema turėjo žlugti ir žlugo.

POŽIŪRIS Į DARBĄ LIETUVIŲ AUTORIŲ TYRINĖJIMUOSE

Lietuvoje sociologinė mintis pradėjo reikštis XVI–XVII amžiuje. Darbinio gyvenimo reiškiniai aprašyti Lietuvos Statute, Vilniaus universiteto profesorių darbuose, kituose to meto dokumentuose. Darbinę veiklą tyrinėjo S. Daukantas, P. Višinskis, XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje darbinės veiklos problematika nagrinėta „Aušros“, „Varpo“ laikraščiuose ir kituose leidiniuose [6: 126]. Vaizdingai požiūrį į darbą išreiškė lietuvių rašytojai. K. Donelaitis poemoje „Metai“ kaip teigiamus herojus iškelia darbščiusius būrus ir pajuokia tinginius. Kaime susiklosčiusius darbinio gyvenimo reiškinius aprašo Žemaitė (apsakymai „Rudens vakaras“, „Petras Kurmelis“, „Martis“ ir kt.), Juozas Tumas-Vaižgantas („Dėdės ir dėdienės“ ir kt.), Petras Cvirkas („Žemė maitintoja“) ir kt. Vinco Kudirkos eilėraštis „Labora“ – tai himnas darbui.

1918–1940 m. pasirodė gana reikšmingi sociologų darbai. Pažymėtina Kazimiero Šaulio knyga „Sociologija“ (1920), Kazimiero Paltaroko „Socialinis klausimas“ (1921), Petro Leono „Sociologija“ [11: 270]. Požiūrio į darbą problematiką moksliniuose straipsniuose nagrinėjo žymus lietuvių ekonomistas Antanas Rimka, taip pat teisininkas Mykolas Römeris, prof. Vincas Čepinskis ir kt. Bene ryškiausiai teoriniu požiūriu darbo problematiką išnagrinėjo lietuvių socialinis filosofas dr. Antanas Maceina (1908–1987). Nagrinėdamas darbo vietą socialinėje santvarkoje, Maceina pirmiausiai pažymi, kad darbas yra ekonominis pagrindas: „Darbas yra pirmutinis žmogaus veikimas, kuriuo yra padedamas materialinis pagrindas žmogiškajai visuomenei. Dirbdamas žmogus gali išsimaitinti, išmisdamas žmogus gali gyventi ir kurti socialinę tvarką“ [15: 137]. Darbas socialinei santvarkai ne tik tiesia būtinus ekonominius pamatus, bet ir parengia dvasines sąlygas, be kurių ji negalėtų tobulėti, siekti aukštesnių kultūros laipsnių. Kuo kultūra kyla aukščiau, tuo labiau aiškėja galutinė darbo prasmė ir tuo labiau žmogus reikalauja darbo. Šiais laikais, priešingai nuo pirmykštės kultūros, pirmenybė vis labiau atiduodama dvasinei, o ne ekonominei darbo pusei [15: 141].

Maceina pažymi, kad dirbdami žmonės įkūnija savo idėjas ir patenkina kūrybos poreikį; gilesnė darbo prasmė – dalyvavimas visuotinėje kosmoso kūryboje ir būties tobulinime [15: 144–145]. Darbas yra svarbiausioji jėga formuojant patį žmogų. „Neužbaigtas yra ne tik pasaulis. Neužbaigtas yra ir žmogus“. ... „Darbas yra ir lieka... svarbi ir nepakeičiama sąvėg tobulinimo priemonė“ [15: 149–150]. Tačiau darbas gali būti ir vargingas, beprasmis, nekūrybingas. Toks reiškinys, Maceinos teigimu, įvykęs kapitalistinėje santvarkoje, kurioje darbininkai vertinami kaip įrankiai, faktiškai paneigiamas jų žmogiškumas, čia žmogus patiria nuasmeninimą, tuo tarpu naujoji santvarka žmogų turi pastatyti ekonominio gyvenimo centre. Šios santvarkos pagrindinis kūrybos principas turėtų būti darbas, kuris turėtų būti įsmeintas. Darbininkas dirbdamas turėtų jausti džiaugsmą, vykdyti kūrybos procesą, tuo pačiu dirbti, kurti ir tobulėti. Be to, darbas turi būti sukūrybintas. Naujas darbo principas socialinėje santvarkoje reikalauja keisti ir darbininko santykį su darbo gaminiu: pagamintas daiktas turėtų priklausyti tam, kas jį pagamino, nors įrankiai gali jam ir nepriklausyti.

POŽIŪRIO Į DARBĄ SOCIOLOGINIAI TYRIMAI LIETUVOJE SOVIETINIŲ LAIKOTARPIU

Tuo laiku mokslo įstaigų sociologai daug dėmesio skyrė darbinės veiklos tyrimams daugelyje Respublikos įmonių. Lietuvos mokslų akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas 1970–1990 m. darbinės veiklos problemas išsamiai tyrė „Sigmos“, „Elfos“, „Lelijos“ gamybinuose susivienijimuose, Marijampolės maisto pramonės automatų, Alytaus šaldytuvų, Mažeikių kompresorių, Panevėžio „Ekranos“, Lietuvos materialinio tiekimo organizacijose.

Aukštųjų mokyklų sociologai minėtu laikotarpiu atliko sociologinius tyrimus popieriaus pramonės gamybiniame susivienijime, Mažeikių naftos perdirbimo gamykloje, Utenos mėsos kombinate, Lietuvos lengvosios pramonės įmonėse, statybos organizacijoje, statybinių medžiagų pramonės įmonėse.

Minėtų sociologijos centrų mokslininkai darbinės veiklos tematika pradėjo leisti monografijas, straipsnių rinkinius, metodines rekomendacijas. Paminėtini šie veikalai: „Darbininkas ir įmonė“ (V.: Mintis, 1974), „Socialinė adaptacija įmonėje“ (V.: Mintis, 1984), „Sociologinio tyrimo „Pasitenkinimas darbu“ rezultatai“ (V.: FSTI, 1986), „Jaunimo įsijungimas į gamybinių kolektyvą: PTM – įmonė“ (V.: FSTI, 1988).

Reikšmingas buvo respublikinis sociologinis tyrimas „Pasitenkinimas darbu“. 1984–1985 m. pagal Lietuvos mokslų akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto mokslininkų parengtą metodiką buvo atliktas tarpšakinis sociologinis tyrimas. Tirta pra-

monės, transporto, komunalinio aptarnavimo ir statybos šakų darbininkų pasitenkinimas darbu, potencialios darbuotojų kaitos veiksniai, nepasitenkinimo atskirais darbinės veiklos elementais lygmuo. 35 įmonėse apklausta 4810 darbininkų ir 520 ekspertų (inžinerijos-technikos darbuotojų ir tarnautojų).

Tyrimo rezultatai parodė, kad siūlant pasirinkti arba geresnes darbo sąlygas, arba patrauklesnį įdomesnę darbą, arba lengvesnį, mažiau energijos reikalaujantį darbą, arba geresnį kolektyvą (visais atvejais paliekant tą patį atlyginimo dydį), arba 30–40 padidinti atlyginimą, 52% apklaustųjų pasirinko atlyginimo padidinimą [26: 13]. Didžiausią darbininkų nepasitenkinimą darbu kelia mažas darbo užmokestis. Net 41% darbininkų pareiškė nepasitenkinimą jo lygiu.

POŽIŪRIO Į DARBĄ POKYČIAI SOCIALINIŲ EKONOMINIŲ PERTVARKŲ METAIS

Sąjūdžio metais ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, darbinė veikla bei darbuotojų požiūris į darbą buvo tiriami Vilniaus, Šiaulių, Mažeikių, Marijampolės, Alytaus, Tauragės miestų įmonėse ir organizacijose. Tyrimai parodė, kad nepatenkintų darbu yra apie 30–40% dirbančiųjų. Vyrų ir moterų pasitenkinimas darbu beveik vienodas. Nepatenkintų darbu (%) daugiau jaunesnio amžiaus (iki 30 metų) grupėse. Labai ryškus pasitenkinimo darbu priklausomumas nuo išsimokslinimo. Gerokai daugiau nepatenkintų darbu darbuotojų (%) su aukštesniu išsimokslinimu. Turintieji aukštesnį išsimokslinimą kelia didesnius reikalavimus darbo pobūdžiui, jo turiniui, sanitarinėms-higieninėms ir psichofiziologinėms darbo sąlygoms. Pasitenkinimo darbu vertinimai gana panašūs visų ūkio šakų įmonėse ir organizacijose.

Dauguma respondentų norėtų turėti gerą darbą. Į klausimą – Ką reiškia sąvoka „geras darbas“? – absoliuti dauguma (daugiau kaip 90%) nurodė, kad „geras darbas“ yra ten, kur moka didelį atlyginimą. Tik nedaug apklaustųjų nurodė, kad labai svarbu darbo turinys, kūrybiškumas.

Esminiai socialiniai ekonominiai pertvarkymai Lietuvoje turėjo didelės įtakos požiūriui į darbą. Suirus centralizuotai ūkio valdymo sistemai, daugelis įmonių prarado produkcijos realizavimo rinkas, net bankrutavo. Darbo pasiūla ėmė neatitikti darbo paklausos. Kai kurios specialybės tapo nebereikalingomis (ypač mašinų gamybos, metalo apdirbimo, radioelektronikos pramonės inžinierių, technikų ir kt.). Atsirado nedarbas. Bedarbiais tapo tūkstančiai žmonių. Daugelis registravosi darbo biržose, kiti ėmė ieškoti bet kokio darbo patys. Atsirado juodoji rinka (neoficialus darbas). Neturintieji darbo patiria daug stresų, nervinės įtampos, padažnėja alkoholizmo atvejų, žmonės ėmė emigruoti į kitas šalis. Su-

mažėjo gimstamumas, nes nedirbantys tėvai nebegali išlaikyti savo vaikų.

1999–2000 m. atliktos gyventojų sociologinės apklausos Ignalinos, Molėtų, Šalčininkų, Širvintų, Švenčionių, Trakų, Utenos, Varėnos, Vilniaus, Zarasų rajonuose ir Visagino mieste parodė, kad 80% apklaustųjų mano, jog nedarbas kelia didžiausią grėsmę Lietuvai. Jei jie netektų dabartinio darbo, 85,5% naują lygiavertį darbą susirasti būtų sunku arba visiškai neįmanoma [19: 174]. Klestint bedarbystei, žmonės dažniausiai sutinka dirbti bet kokį darbą. Dažnai jis neatitinka turimos specialybės. Minėti tyrimai parodė, kad tik pusė apklaustųjų dirba pagal specialybę, o kai kurie ją jau pakeitė. Dauguma (72,6%) žmonių sutiktų persikvalifikuoti, jei būtų garantuotas darbas. Kai kurie darbuotojai sutiktų dirbti ir už savo gyvenamosios vietos ribų. Netekę darbo savarankiškai važiuotų uždarbiauti į užsienį (nesant garantuoto darbo) palyginti nedaug žmonių (4,2%). Jeigu darbas būtų garantuotas, sutiktų padirbėti užsienyje beveik ketvirtadalis apklaustųjų. Dauguma (24%) sutiktų išvažiuoti dirbti į Vakarų šalis.

Socialiniai ekonominiai pertvarkymai labai pakeitė Lietuvos kaimo žmonių darbo pobūdį ir sąlygas. Sovietmečiu darbas stambių žemės ūkio įmonių sąlygomis dažniausiai buvo kolektyvinis. Prasidėjus žemės ūkio privatizavimui, daugelis žmonių susigrąžino savo, savo tėvų ar senelių žemę. Žmonės tapo žemės savininkais – ūkininkais, žemės nuomininkais, samdiniais arba bedarbiais. V. Vitunskienė straipsnyje „Kaimo gyventojų ūkinės veiklos diversifikacijos socialiniai veiksniai“ [9: 56] nurodo darbo socialinę reikšmę šių dienų Lietuvos kaime. Darbas ne tik užtikrina pragyvenimą. Darbas yra svarbi socialinė veikla. Žemdirbių darbas turi dar vieną prasmę – tai žmogaus tiesioginio ryšio su žeme ir gamta išraiška. Žemdirbio savininko, žemdirbio nuomininko, žemdirbio samdinio sąsajos su žeme formuoja žemdirbio gyvenimą ir filosofiją.

Deja, socialiniai ekonominiai pertvarkymai Lietuvos kaime nedavė lauktų rezultatų. Atsirado nedarbas, nevisiškas užimtumas, daugeliu atvejų ir turimas darbas nebeužtikrina net minimalaus gyvenimo lygio. Žemdirbiai atsidūrė labiausiai skurstančiųjų socialinėse grupėse. Skurdo mažinimo Lietuvoje strategijoje nurodyta, kad žemdirbių socialinėje grupėje skurdo lygis 1999 m. siekė beveik 40% [20: 15]. Pagrindinė skurdo priežastis yra nedarbas arba vargingas pragyvenimas iš darbo iki 3 ha asmeniniame ūkyje. Tokių ūkių Lietuvoje yra daugiau kaip 300 tūkstančių. Šiuose ūkiuose darbo dažnai nepakanka jų šeiminiams, pajamos mažos, jos neužtikrina minimalaus gyvenimo lygio [10: 188].

Gana problematiškais sąlygomis dirba ir ūkininkai, turintieji daugiau negu 3 ha žemės. Daugumos ūkininkų, atsiėmusių savo tėvų arba senelių

žemę, ūkiai yra nedideli (nuo 8 iki 20 ha). Sociologiniai tyrimai, atlikti Širvintų rajono Čiobiškio, Kernavės, Musninkų seniūnijose ir Šilalės rajono Laukuvos seniūnijoje, parodė, kad darbas ūkininkų ūkiuose nuvylė daugelio žmonių lūkesčius. Dėl ūkininkavimo perspektyvų daugiau kaip 70% apklaustųjų nusivylę ir norėtų jo atsisakyti. Deja, galimybių surasti palankesnes darbo ir gyvenimo sąlygas nėra.

Minėtose Širvintų rajono seniūnijose net 85% apklaustųjų ūkininkų teigė, jog jie nenorėtų, kad jų vaikai dirbtų ūkininko darbą. Panašiai ir Šilalės rajono Laukuvos krašte. Čia irgi daugiau kaip du trečdaliai apklaustųjų ūkininkų nenori, kad jų vaikai tęstų tėvų pradėtą darbą ir ūkininkautų. Sociologinės apklausos metu ūkininkai skundėsi, kad jie gyvena labai sunkiai, kad jų darbo ir gyvenimo sąlygos sunkios, kad jų darbo niekas nevertina. Jų nuomone, ūkininkai yra gniuždomi, ypač smulkūs. Niekas jų neremia, nepadedą, jie vargsta, gyvena labai sunkiai. Daugumos nuomone, dabartinė valdžios vykdoma politika tik skatina ūkininkų žlugimą.

Apie sunkias darbo sąlygas ir neefektyvų ūkininkavimą sociologinių tyrimų metu išsakė ir Šilalės rajone Laukuvoje gyvenantis K. J.: „Ūkininkauti neapsimoka. Tik į kraują įaugę yra tai, kad jei kaime gyveni, reikia dirbti. Vargsti nuo saulės patekėjimo iki saulės laidos. Kai paskaičiuoji darbo rezultatus – tai nulis. Aš turiu 20 ha. Apleisti žemę nesinori, apaugęs piktžolėmis...“

Pesimistines nuotaikas išsakė visi apklaustieji ūkininkai. Sunkus darbas neduoda reikiamų rezultatų. Lūkesčiai neišsipildė. Žmonės kaltina valdžią, kad kaimui skiriama per mažai dėmesio. Nedaug ko tikimasi iš integracijos į ES. Ūkininkai su nerimu žvelgia į ateitį.

Gauta
2003 03 16

Literatūra

1. Broom L., Bonjean Ch. M., Broom D. H. *Sociologija*. Kaunas: VDU, 1992.
2. Danes S. ir Ch. *Dabarties problemos ir krikščionybė*. Vilnius: Alma littera, 1997.
3. *Darbininkas ir įmonė* / Ats. red. R. Grigas. Vilnius: Lietuvos MA FSTI, 1974.
4. Engelsas F. *Gamtos dialektika*. Vilnius, 1960.
5. Heilbroner R. *Didieji ekonomistai*. Vilnius: Amžius, 1995.
6. Iš sociologijos istorijos. 1 knyga / Ats. red. A. Vosyliūtė. Vilnius: LFSI, 1996.
7. *Jaunimo įsijungimas į gamybinį kolektyvą: PTM įmonė* / Ats. red. A. Čiužas. Vilnius: Lietuvos MA FSTI, 1988.
8. Jenkins J. *Šių laikų dorovinės problemos*. Vilnius: Alma littera, 1997.
9. *Kaimo verslai ir infrastruktūra* / sud. A. Kazragytė. Kaunas: Akademija, LŽŪU leidybos centras, 1999.

10. *Konkurencingas žemės ūkis ir jo svarba šalies ekonomikai*. Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas, 2001.
11. Leonas P. *Sociologijos paskaitos*. Vilnius: Pozicija, 1995.
12. Leonavičius J. *Sociologijos žodynas*. Vilnius: Academia, 1993. 283 p.
13. *Lietuva nepriklausomybės kelyje* / Sud. R. Grigas. Vilnius: FSTI, 1991.
14. Lukoševičius V., Stankevičius P. *Teorinė ekonomika*. D. 2. Vilnius: VPU, 2002.
15. Maceina A. Socialinis klausimas. *Raštai*. T. 2. Vilnius: Mintis, 1992.
16. Martinkus B., Žilinskas V. *Ekonomikos pagrindai*. Kaunas: Technologija, 1997.
17. Matulionis A. *Sociologija*. Vilnius: Homo liber, 2001.
18. Paliulytė R. *Ekonominės minties istorija*. Vilnius: VU leidykla, 1997.
19. *Rytų Lietuva: Visuomenės ir socialinių grupių raiška ir sąveika* / Sud. ir ats. red. A. Čiužas. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, Tautinių mažumų ir išeivijos departamentas prie LR vyriausybės, 2002.
20. *Skurdo mažinimo Lietuvoje strategija* / Red. D. Petrauskienė. Vilnius, 2000.
21. *Socialinė adaptacija įmonėje* / Ats. red. R. Grigas. Vilnius: Lietuvos MA FSTI, 1982.
22. *Socialinės darbo ir personalo organizavimo problemos ekonomikos pertvarkos sąlygomis* / Sud. J. Bazys. Vilnius: Lietuvos informacijos institutas, 1992.
23. Šalčius P. *Raštai. Teorinė ekonomika ir ekonominės minties istorija*. Vilnius, 1991.
24. *Tarpšakinio sociologinio tyrimo „Pasitenkinimas darbu“ rezultatai* / Sud. A. Karalius. Vilnius: Lietuvos MA FSTI, 1986.
25. *Valsybinių įmonių pertvarkymas į privataus kapitalo įmones* / Sud. J. Bazys. Vilnius: Lietuvos informacijos institutas, 1992.
26. Weber M. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Vilnius: Pradai, 1997.
27. Zeigler H. *Politinė bendruomenė*. Kaunas: Littera universitatis Vytauti Magni, 1993.

Antanas Čiužas, Valentina Ratkevičienė

CHANGES OF THE OPINION ABOUT WORK

S u m m a r y

The authors analyse changes in the attitude to work at different stages of the evolution of society. Analyzed are all ancient Greek thinkers, medieval philosophers, socialists utopists, Marxism theorists, classics of the theory of economics, their idea of work and its importance for the individual and society. Of principal concern is investigation of the opinion about work expressed by Lithuanian authors, especially by Antanas Maceina, scientists of the Lithuanian Institute of Philosophy and Sociology and of other scientific centers. Recent social researches show changes in the opinion about work in Lithuania after the Independence was proclaimed.

Key words: content and character of work, labour productivity, value of work, surplus value, work organization, work satisfaction, working conditions, payoff, labour market, unemployment